

שם לשמואל

מחקרים בתולדות הספר העברי
לזכרו של ר' שמואל אשכנזי

עורכים

דב שוורץ • גילה פריבור

קובץ מיוחד של "עלי ספר"
ל-לא

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן • תשפ"א

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי
יוצא לאור על ידי המחלקה למדעי המידע

עורכים: דב שוורץ, גילה פריבור

חברי המערכת: שפרה ברוכסון-ארכיב, זאב גריס, קולט סיראט, יעקב שמואל שפיגל

חברי המערכת המורחבת: מלאכי בית אריה, שלמה זלמן הבלין, משה חלמיש,
צבי לנגרמן, גד פרוידנטל, בנימין ריצ'לר,
מנחם שמלצר, דניאל שפרבר, יוסף תבורי

"עלי ספר" הוא כתב עת שפיט, היוצא לאור באופן קבוע ומיועד לשמש במה מרכזית
להצגת עבודותיהם של חוקרים ואנשי מקצוע בישראל ובעולם, העוסקים בנושא
הביבליוגרפיה וחקר הספר העברי המודפס והדיגיטלי.
מאמרים יש לשלוח למערכת בדואר אלקטרוני: gila.prebor@biu.ac.il
המאמרים שיתקבלו במערכת יעברו שיפוט כמקובל.

הספר יוצא לאור בסיוע:
הקרן ע"ש יהושע וברכה ברזילי ז"ל, אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת בר-אילן

ISSN 0334-4754

© 2021

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
אין להעתיק חוברת זו או קטעים ממנה בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מיכאני (לרבות צילום, מיועור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל תשפ"א

תוכן העניינים

7	האיש שהנסתרות גלויות לו: לזכרו של ר' שמואל אשכנזי	זאב גריס
17	על תרומתו של שמואל אשכנזי לסוגיית ההשפעה של ספרות המוסר	דב שוורץ
29	"חשב אדם לעשות מצוה ונאנס": ניסיונותיו של ר' שמואל אשכנזי לההדיר את פירוש ר' מנחם המאירי לספר משלי	יעקב ישראל סטל
53	מקור חדש לתולדות הוויכוח על תחיית המתים במאה העשירית	דב שוורץ ואליעזר שלוסברג
83	ספר אור זרוע: כתבי יד, אגדות ומהדורות	שמחה עמנואל
115	שריד מפירוש מן המאה הי"ד (?) על י"ג העיקרים המיימוניים	אלי גורפינקל
127	"הכתב העברי" לרבי יוסף חיון: מהדורה חדשה	יוחנן קאפח
143	ההקדמה ל"נצח ישראל" לר' ישראל בן משה הלוי מזאמושטש – אגרדוקומנט קדם-משכילי משנת תק"א (1740/41)	טל חבר-חיבובסקי וגד פרוידנטל
159	ספר, סידור, קמיע: על גלגולי ספר "משנת חסידים" לר' עמנואל חי ריקי	צבי לובושיץ
181	חקר התפתחות הגות הרב קוק – תשתית ביבליוגרפית ותמונת מחקר עדכניות	נעמה בינדיגר
207	מה ניתן ללמוד מן השינויים בין מהדורה קמא של ספרו של אלתרמן "לילדים" למהדורות הבאות?	נגה רובין
221	גילה פריבור ואסתר לפון-קנדלשיין	תרבות הקריאה בחברה החרדית: דיון ביבליוגרפי
V	תקצירים באנגלית	

יעקב ישראל סטל

"חשב אדם לעשות מצוה ונאנס": ניסיונותיו של ר' שמואל אשכנזי לההדיר את פירושו ר' מנחם המאירי לספר משלי

ר' מנחם ב"ר שלמה למשפחת המאירי, מגדולי חכמי פרובנס במאה השלוש-עשרה (ה'ט-ע"ה, 1249-1315), הנודע בפירושו "בית הבחירה" לתלמוד הבבלי, פירש גם שניים מספרי הכתובים – תהלים ומשלי.

פירושו של המאירי לספר משלי נדפס לראשונה בלייריה (Leiria) שבפורטוגל בראשית תקופת הדפוס בשנת רנ"ב (1492), דבר המלמד על החשיבות שייחסו לפירוש זה באותה תקופה. אך במשך כארבע מאות וחמישים השנה שלאחר מכן לא זכה הפירוש לראות אור אלא פעמיים נוספות – ב"קהלות משה: והוא המקרא גדולה עם כל הפרושים [...]", [ד], אמשטרדם תפ"ח;¹ בתנ"ך "דרך מסלה [...]" עם תרגום אונקלוס [...] ופירוש רש"י", [יז], פיורדא תר"ד. במאמר הנוכחי יתוארו מאמציו וניסיונותיו של תלמיד חכם צעיר אך רחב אופקים, לפני שבעים וחמש שנה, לההדיר מחדש את הפירוש.

* לאחר פטירת ר' שמואל אשכנזי, ביום כ"ה בתמוז תש"ף, הועבר לרשותי עיזבונו התורניספרותי עם ארכיונו, כדי שאכין לדפוס את הראוי. המאמר הנוכחי מבוסס על תיקיית "המאירי" שבארכיונו בהשלמת פרטים מתיקיות אחרות.

1 "קהלות משה" נדפס בידי ר' משה פרנקפורט. עליו ועל פועלו כמדפיס ראו א' ברלכב, "בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית", ספריות ואוספי ספרים, בעריכת מ' סלוחובסקי וי' קפלן, ירושלים תשס"ו, עמ' 212-228; ועל הדפסת המקראות הגדולות, ראו שם, עמ' 216-218. תופעה רווחת בהדפסת ספרים עם נושאי כלים ובכלל זה בהדפסת המקראות הגדולות "קהלות משה", שהמהדיר מקצר את נוסח נושאי הכלים כדי שיוכל לעמדם ביחד בשולי העמודים, ראו ז' גריס, "מסורת ושינוי במעבר מכתב יד לדפוס", עלי ספר כד-כה (תשע"ה), עמ' 20-22. ועל קיצור נושאי כלים ב"קהלת משה" ראו: Z. Gries, "The Reception History of Gersonides' Writings according to Their Early Printing History (15-16th Centuries)", in *Gersonides' Afterlife: Studies on the Reception of Levi ben Gerson's Philosophical, Halakhic and Scientific Oeuvre in the 14th through 20th Centuries*, O. Elior, G. Freudenthal and D. Wimer (eds.), Leiden & Boston 2020, pp. 407-409.

א. ראשיתה של תוכנית הההדרה: פנייה לציבור הרחב

ר' שמואל אשכנזי ("א בטבת תרפ"ב – כ"ה בתמוז תש"ף; להלן: רש"א), תלמיד חכם ואיש ספר בעל ידע רחב ונדיר, הכיר בחשיבות פירושו של המאירי לספר משלי ובחסרונה של מהדורה ראויה, ולמרות היותו צעיר לימים, כבן עשרים ושתיים שנה, גמר אומר בלבו לההדירו מחדש במהדורה מתוקנת על-פי דפוסים ראשונים וכתבי יד ובצירוף הערות ומראי מקומות. כנראה הצטרפו לכך גם שיקולי פרנסה, שכן באותם ימים התפרנס בדוחק רב מבית מסחר לספרים שהקים בשכונת מאה שערים בירושלים, סמוך למקום מגוריו, וסבר שהדפסה מחודשת של הפירוש ומכירתו תסייע בפרנסתו.

בהכנות מעשיות להדפסה מחודשת של הפירוש התחיל רש"א בשנת תש"ד. בשנה זו, ביום כ"ה באייר, פרסם בעיתון "קול ישראל" את המודעה הבאה (ההדגשות במקור):

בימ"ס ספרים שמואל דייטש ירושלם
רח' מאה שערים 40, ע"י טקסי איזינבאך

בשורה טובה לקהל התורני!

שמחים אנו להודיע לחובבי תורתן של ראשונים

כי אנו נגשים בעז"ה להדפיס את

פירוש רבנו המאירי לספר משלי

במהדורה יפה ומשובחת

הספר ידפס קונטרסים קונטרסים, הקונטרסים ימכרו רק למנויים קבועים
המעוניינים מתבקשים לפנות לבימ"ס הנ"ל, בין השעות 4-7 אחה"צ. וכל הזריז
נשכר!²

ישוב פרסם את המודעה באותו עיתון שלושה שבועות לאחר מכן, בי"ז בסיוון תש"ד.³

2 קול ישראל, שנה כג גיליון לא (כ"ה באייר תש"ד), עמ' 4. ראו צילום 1, להלן בסוף המאמר.
שם משפחתו המקורי של ר' שמואל אשכנזי היה דייטש והוא החליפו לאשכנזי. בתחילה (בשנת תש"ג או תש"ד) אימץ רש"א את השם אשכנזי ככינוי ספרותי, ואט אט הפך הכינוי לשם משפחתו גם בין ידידיו ומכריו וגם בקשריו עם אנשים אחרים אך לא במסמכים רשמיים, עד שבחודש אדר א' תשי"א שינה רשמית את שם משפחתו לאשכנזי (על-פי מסמך רשמי של 'המחלקה למרשם התושבים' במשרד הפנים, שנמצא בארכיונו של רש"א). אבל גם בשלב הביניים לא המיר רש"א את שם בית מסחר הספרים שלו, והוא נשאר בשמו המקורי: "בית מסחר ספרים שמואל דייטש". על תהליך החלפת שם משפחתו כותב רש"א במכתבו לדב שטוק (לימים: סדן), מיום כ"ב באלול תש"ו: "שם משפחתי הוא דייטש, בעצם, ואני בבואי ל'שוק הסופרים' כניתי את שמי לאשכנזי. ואני חותם בתודה ובברכה, שמואל אשכנזי". תהליך ההחלפה ניכר במכתביו הראשונים, מן השנים תש"ב-תש"ה, שבאלו שכתב לידידיו הקרובים שהכירוהו מנעוריו חתם בשם דייטש, ובאלו שהופנו לנמענים מן החוץ חתם אשכנזי, אבל משנת תש"ה ואילך חתם רק בשם אשכנזי, חוץ ממקרים נדירים ביותר.

3 קול ישראל, שנה כג גיליון לד (י"ז בסיוון תש"ד), עמ' 4.

רש"א נהג כאן כמנהגם של מחברים ומדפיסים רבים, שזכו ללון בצל החוכמה אך לא בצל הכסף. הדפסה ומכירה של ספרים חדשים כקונטרסים-קונטרסים, במטרה שלאחר שהקונה ירכוש את כל קונטרסי החיבור הוא יכרכם לספר, נתקיימה במרכזי דפוס גדולים במשך מאות שנים, והמשיכה להתקיים – באופן מצומצם יותר – גם בתחילת המאה העשרים.⁴ לשיטת הקונטרסים יש תועלת כפולה, היא יוצרת תזרים מזומנים קבוע למפעל ההדפסה והיא גם מאפשרת לאלו שידם אינה משגת לרכוש את הספר בתשלומים קטנים. גם במפעל ההדפסה פירוש המאירי לספר משלי, לרש"א המהדיר לא היה גב כלכלי למימוש תוכניתו, וגם לא היו רוכשים פוטנציאליים רבים המשופעים בממון לרכישת הספר, בשעה קשה זו של העולם, בשיאה של מלחמת העולם השנייה שהשפיעה לרעה גם על המצב הכלכלי של ארץ ישראל.

פרסום מודעה זו ברשות הרבים, בעיתון ציבורי, בא אחרי שרש"א ניסה לשווק את תוכניתו בקרב בני משפחתו ומודעיו הקרובים, מהם נענו לו כשלושים איש אשר נרשמו לרכישת הקונטרסים.⁵ כמובן, כמות רוכשים זו אינה מספקת להפקת תוכנית ההדפסה, ולפיכך פנה רש"א אל החוץ, אל הציבור הרחב, בבקשה להירתם לתוכניתו, ופרסם את המודעה הנזכרת.

רשימת הנרשמים לרכישת הקונטרסים שהגיעה לידינו נכתבה ביום י"ח אייר תש"ד, ל"ג למב"י,⁶ וכותרתה: "רשימת המנויים על 'פירוש המאירי לספר משלי' העומד להופיע בעז"ה, ע"י 'בית מסחר ספרים שמואל דייטש', רח' מ"ש [=מאה שערים] 40 ירושלים". מרשימה זו אנו למדים שעם הנרשמים לרכישת הקונטרסים נמנו אישים שהיו – אז או לימים – רבנים, תלמידי חכמים, מחברים ומהדירים ואנשי ספר;⁷ מקצתם נמנו עם משפחתו של רש"א,⁸ אך מרביתם היו ממודעיו ומכריו שהתגוררו בשכונות 'מאה שערים' ו'בתי ההונגרים' בירושלים, בסמיכות לבית המסחר לספרים של רש"א, ומסתבר שחלקם גם פקדו את בית מסחרו לפרקים ודרכו הכירו את רש"א ותוכניתו.

4 ראו ש' גליק, אשנב לספרות התשובות, ניריורק וירושלים תשע"ב, עמ' 305-307, ובכל הספרות הרשומה שם בהערות. גליק, שם, מציין שני ספרי שו"ת שנדפסו בתחילת המאה העשרים והופצו בשיטה כזו – "שו"ת אמרי משה", שנדפס בווארשא תרפ"א, ושו"ת "טוב יגאל" שנדפס בברדיב תרפ"ו.

5 ראו צילום 2, להלן בסוף המאמר.

6 = ל"ג בעומר. למב"י = למניין בני ישראל, והכוונה לספירת העומר.

7 כמו: הרב שמואל ברוך שולמן (מנוי 18), רבה של שכונת סנהדריה; הרב דוב סוקולובסקי (מנוי 19), ראש ישיבת תורה ויראה ומאור התורה; ר' שמעון קלפוס (מנוי 5), מצדיקי ירושלים; ר' אברהם יוסף ורטהיימר (מנוי 4), שההדיר לימים את החיבורים שפרסם סבו רש"א ורטהיימר מהגניזה הקהירית וחיבורים נוספים; ר' יעקב גליס (מנוי 17), לימים מהדיר תורתם של בעלי התוספות על התורה ומחבר ספרים אחרים.

8 כמו בני משפחת דייטש (מנויים 7-11, 13-14), ובני משפחת קליין (13-14) – משפחת אשתו.

כפי הנראה, כדי לזרז את הנרשמים לתוכנית המנויים, הכין רש"א את תבנית שער מהדורתו העתידית, מוקלד במכונת כתיבה:

פירוש

לספר משלי

חברו

רבי מנחם בן שלמה לבית מאיר ז"ל

מהדורה רביעית, מוגהת ומתוקנת

בצרוף מבוא, הערות ומ"מ

ע"י

שמואל אשכנזי

ירושלים

הוצאת בי"מ ספרים ש. דייטש

תש"ד

ומעבר לשער הוסיף בכתב־ידו: "הספר נדפס באלף טפסים, מהם חמשים על ניר מיוחד ומסומנים במספרים 1-50. טפס זה מספרו ----".

באותם ימים, כפי הנראה, העתיק רש"א לעצמו, בפתקאות נפרדות ובכתב ידו, מאמרים ופתגמים לא נודעים שהובאו בפירוש המאירי למשלי כדי לאתר את מקורם.⁹ נוסף על כך הוא גם עמל להשוות בין שתי המהדורות הנדפסות של הפירוש שעמדו לפניו – אמשטרדם תפ"ח ופירדא תר"ד, כדי לדעת מי מהן עדיפה, וזאת כהכנה ראשונית להעמדת הנוסח הנכון של הפירוש על־פי עדי הנוסח הקדומים יותר (דפוס ראשון וכתבי־היד) של החיבור שטרם עלה בידו להשיגם. ממלאכת השוואה זו הגיעה לידינו מחברת הכתובה בכתב ידו של רש"א, ובה שינויי נוסח לשלושה עשר העמודים הראשונים של מהדורת פיורדא על־פי מהדורת אמשטרדם, וביניהם שזורות גם מעט הערות תוכן.¹⁰

כדי לזרז את הרשמת המנויים פנה רש"א לקבל את המלצת הרב יעקב משה חרל"פ, מחשובי רבניה של ירושלים באותם ימים, והוא אכן כתב לו המלצה המעלה על נס את חשיבות פירוש המאירי לספר משלי ואת הצורך להדירו מחדש:

9 צרור פתקים זה נשמר במעטפה מיוחדת.

10 על־פי השוואת מהדורות זו פסק רש"א וכתב בראש המחברת: "על הרוב, בדפוס א [=אמשטרדם] הכתיב חסר ובדפוס פ [=פיורדא] מלא שבמלא, אולם אין בהם עקביות, ולפעמים א מלא רפ חסר, ואותה המלה פעמים ח' ופעמים מ'". ואת הכרעתו בנוגע לטיב הנוסח ביניהן אנו קוראים במכתבו מיום כ"ו בחשוון תש"ח: "הפירוש נדפס שנית באמ"ד [=באמשטרדם] תפ"ז, וכשהשוותיו עם הנוסח השלישי (פיורדא תר"ד) מצאתי שהאחרון עולה על הראשון בדיוקו, אולם לפעמים מצאתי את הנוסח האמשטרדמי למתוקן יותר". המכתב הובא בשלמותו להלן, פרק ד.

ב"ה, ירושלם, יום ה' מנחם אב תש"ד לפ"ק,
כאשר נתעוררו טובים השנים החשובים מגדולי תורה ויראת שמים לחזור ולהדפיס ספר משלי עם פירוש המאירי ז"ל, והספר כל כך נחוץ שאינו בנמצא כלל, ודברי רבינו המאירי המאירים כספירים בכל המקצועות עוד יותר נחוצים בדרכי המוסר ודעת ד', שדבריו הקדושים יורדים חדרי בטן ומעשירים את ההוגה בהם ברוח יראת ד' האמיתית, להבין ולהשכיל ע"ד אמת, נחוץ נחוץ מאד לחזור ולהדפיסו, אשרי למי שיתן ידו לעזור להם,

וד' ירא בעני עמו ויגאלנו מהרה

המצפה לישועה קרובה

יעקב משה חרל"פ¹¹

איני יודע מי הוא השני שנצטרף לתוכניתו של רש"א בההדרת הפירוש, המופיע אך ורק בהמלצתו של הרב חרל"פ: "כאשר נתעוררו טובים השנים החשובים..." ובסופה: "אשרי למי שיתן ידו לעזור להם."¹² בכל המסמכים והתעודות שנותרו מיוזמה זו לא מופיע כל רמז לקיומו של שותף במלאכה.

ב. פעילות להשגת נייר להדפסה

בינתיים, עד שיתמנו הרבים לדבר מצווה ויהיו די נרשמים לממן את מלאכת ההדרת הפירוש, לא איבד רש"א את זמנו ופנה אל הרשות הממשלתית המתאימה בבקשה להספקת נייר להדפסה. בארץ ישראל של אותם ימים, ימי מלחמת העולם השנייה, קווי האספקה שובשו קשות ועיקר המאמץ התעשייתי הופנה לצורכי המלחמה הארוכה, עמדו מוצרים רבים – וביניהם הנייר להדפסה – תחת קיצוב ופיקוח של ממשלת המנדט הבריטי, והמדפיסים היהודים הוצרכו לפנות לוועדה מיוחדת – "ועדת המשנה לענייני הספר העברי", כדי לקבל את הנייר הדרוש.¹³ לוועדה זו פנה גם רש"א בבקשה לספק לו את הנייר הדרוש לו להדפסת הפירוש, אך נחל אכזבה משום שהוועדה לא אישרה לו נייר מאיכות טובה אלא רק מאיכות גרועה ביותר.

11 ראו צילום 3, להלן בסוף המאמר.

12 אפשר שרש"א ניהל את בית מסחרו לספרים יחד עם שותף, ועימו ניגש לרב חרל"פ לבקש את המלצתו, ולכן היא נכתבה על שם שניהם. כהערת אגב אוסיף, שכחמש שנים לאחר מכן, בחודש תשרי תש"ט, ייסד רש"א יחד עם ידידו ר' אברהם יוסף וורטהיימר (שהיה מנוי על פירוש המאירי למשלי), את "המכון הירושלמי לתורה מציון, להשתלמות בתורת ישראל ובספרותו", אשר מגמותיו המרכזיות היו: "להדפיס מחדש את ספרי קדמוננו זכרם לברכה במהדורה משוכללת" ו"להוציא לאור ספרים חשובים מתוך כתבי יד". למיזם תורה מציון אני מקווה להקדיש מאמר מיוחד.

13 "ועדת המשנה לענייני הספר העברי" עמדה תחת "המועצה לאספקה מלחמתית". על מועצה זו, ראו: ההיסטוריה של ארץ ישראל, ט (המאגנאט והבית הלאומי; 1917-1947), בעריכת י' פורת וי' שביט, ירושלים 1998, עמ' 135-137, ועל "ועדת המשנה לענייני הספר העברי", ראו: י' לימור וע' בלובשטיין-נבו, "המלחמות בתוך המלחמה: המאבק על הנייר להדפסת עיתונים בימי מלחמת העולם השנייה", קתדרה 170 (תשע"ט), עמ' 147-175 (תודתי לידידי משה שפרבר, שהפניי למאמר). הפרסום האחרון מתאר בעיקר את קשיי אספקת הנייר להדפסת עיתונים, אך התיאור נכון גם בנוגע לנייר הדפסה לספרים.

רש"א פנה אל הוועדה המדוברת כשבועיים לאחר שקיבל את המלצת הרב חרל"פ, וכן הוא כתב להם (ההדגשות במקור):

ב"ה, ירושלים, כ' באב תש"ד (9.8.1944),

לכבוד ועדת המשנה לעניני הספר העברי,

אתכבד בזה לבקש מכב' להמציא לי ניר להדפסת ספר 'פרוש המאירי למשלי'. הספר, אמנם, נדפס כבר זה שלש פעמים. אבל הדפוס הראשון הוא אנקונבל (רנ"ב) ונמצאים ממנו בעולם רק שני אכסמפלרים. והמהדורה השניה היא ג"כ יקרת המציאות. השלישית, אמנם, איננה נדירה כל כך, אבל היא משובשת מאד וגם נדפסה באותיות רש"י זעירות. לכן אדיר הוא חפצי להדפיסו מחדש באותיות מרובעות וגדולות, גם לנקותו מטעויות הדפוס, ולהשלים את השמטות המעתיק ע"י השואה למהדורה השניה. עוד אוסיף עליו הערות וציונים, ואקדים לו מבוא בדרך הבקרת המדעית.

חושב אני להדפיס את הספר באלף אכסמפלרים, ולפי השערתי הוא יכיל עשרים גליונות דפוס.

אי לזאת, אבקש מאד את כב' בכל לשון של בקשה, נא ונא לעזור לי בהשגת הניר, וישאו ברכה מאת כל חובבי תורתן של ראשונים.

בתקוה כי לא ישיבוני ריקם, הנני חותם בכל הכבוד, ובתודה למפרע.

נב. הנני מתכבד לצרף העתקה ממכתב ההמלצה של הרב חרל"פ שליט"א.

יותר מארבעה חודשים הוצרך רש"א להמתין עד שזכה למענה מאת הוועדה, שנכתב ביום כ"ה בכסלו תש"ה על גבי נייר מכתבים רשמ¹⁴

ירושלים, כ"ה בכסלו תש"ה (11. 12. 1944),

לכבוד מר ש. אשכנזי,

בקשתך נידונה לפני ועדתנו עם חלוקת מכסת הנייר האחרונה, והוועדה החליטה להיענות לה. ואולם לרשותנו הועמד הפעם נייר עתון גרוע, וגם זאת בכמות כה מצומצמת, שאילו באנו למלא את מבוקשך עכשיו לא היינו יכולים להקצות לך אלא תשבורת זעומה מאוד מצרכיך.

מצד גורמי הממשלה הובטח לנו, כי ברבע הראשון של שנת 1945 תועמד לרשותנו בשביל הספר העברי כמות מרובה של נייר טוליעץ, שכבר הוזמן בבתי החרושת באמריקה, והננו מקווים שאז נוכל להידרש לך בהקצאה מרווחת יותר, שיהא בה כדי סיפוק צריכתך.

בכבוד רב, מ. גרדון – מזכיר כבוד.

14 מכתבם זה וגם שני המכתבים הבאים, שיובאו מיד בהמשך, היו נוסחים קבועים שנשלחו למבקשי הנייר. רק שם הנמען נוסף לנוסח הקבוע.

אבל גם כשהגיע ה"רבע הראשון של שנת 1945", שהוועדה תלתה בו תקוותה, לא נושע רש"א, ובמכתב מתאריך 7.3.45 נכתב אליו כן:

ירושלים, כ"ב באדר תש"ה (7.3.45),

לצערנו הגדול נתאחר המשלוח של נייר נטול-עץ מאמריקה, שעמד להגיע לארץ בחודש זה, וחוששים אנו שהוא עתיד להוסיף ולהתאחר לחדשים רבים, מחמת הקשיים הפורמאליים המרובים שנתקלו בהם האימפורטרים באמריקה, ואף מחמת הצמצום בנפח האניות.

לעומת זאת קיבלנו עכשיו מאת המפקח על התעשיות הקלות מכסת נייר-עתון, והננו מוכנים להדרש לך בהקצאת 2,500 גליונות מתוך המכסה הזאת. הקצאה זאת תהיה סופית ואין בידי הוועדה להיענות לערעור או תלונה כלשהם. אם נכון אתה להסתפק בכך, נבקש מעמך להודיענו זאת על-ידי החזרת הפתק שלמטה כשהוא חתום על-ידיך.

אם לא נקבל את תשובתך עד ה-12 לח.ז. [=לחודש זה] נראה את שתיתך כסירוב ובקשתך תשוב ותעמוד לדיון לפני הוועדה עם מתן מכסת-הנייר הבאה, אשר לא יתקיים אלא לאחר שמשלוח הנייר הנ"ל מאמריקה יגיע לחופי ארצנו. בכבוד רב, המזכירות.

כפי שניתן היה לשער, לא השיב רש"א את הספח שצורף למכתב ("הפתק שלמטה"), והוא נשאר מחובר למכתב התגובה המקורי של הוועדה.¹⁵ רש"א לא יעמוד ויתייגע בההדרת הפירוש כדי שבסופו של דבר הוא יופיע ויודפס על גבי נייר עיתון זול ומתפורר. נוסף על כך, לא הייתה לו כל סיבה למחר ולקבל את הצעת הוועדה, כי כפי שנראה בהמשך הוא עדיין לא השיג את המימון הרב הדרוש למלאכת הההדרה וההדפסה.

ומכיוון שרש"א לא הסכים לקבל את נייר העיתון הזול שהציעה לו הוועדה במכתבה הקודם, שבה בקשתו ועלתה לדיון הוועדה "עם מתן מכסת-הנייר הבאה" חמישה חודשים לאחר מכן, ושיגרה אליו את המכתב הבא:

ירושלים, כ"ח מנחם אב תש"ה (7.8.1945),

ועדת המשנה דנה בבקשתך ולא ראתה, לצערה, אפשרות לפנייה למלאותה הפעם. ואולם מקוים אנו למשלוח חדש של נייר שיגיע מאמריקה ברבע האחרון של שנת 1945, ואז תשוב ותעלה בקשתך לפני הוועדה.

15 בספח זה נרשם: "לכבוד ועדת המשנה לעניני הספר העברי, ירושלים, [...] אני מסכים להסתפק בהקצאתכם שהוצעה לפני במכתבכם מיום ה'7 במרס ש.ז. והנני מצהיר בזה שאת ספרי אוציא בעצמי לאור ולא על-ידי מו"ל כלשהו. במקרה שאחליט למסור את הוצאת ספרי לאחד המו"לים, אחזיר את הנייר לרשות הוועדה". וכאן בא המקום למלא את חתימת המאשר והתאריך.

מִהֶקֶשׁר העניינים נראה, שדיונה האחרון של הוועדה עסק בהקצאת הנייר המשובח שהגיע מאמריקה, שכמובן לא הגיע בכמות מספקת¹⁶ וגם היו עליו קופצים רבים – מו"לים גדולים ובתי הוצאה מפורסמים, שכמובן היו מקושרים ומיוחסים יותר מרש"א, והם קיבלו את הנייר המשובח בעוד הוא נדחה שוב ושוב בלך ושוב, בהבטחות מעורפלות על אודות "נייר שיגיע מאמריקה" בעתיד הקרוב. כך אכזבה גררה אכזבה.

לא נראה שנתקיים דיון נוסף בוועדה בנוגע לבקשתו של רש"א, כי בשנת 1946 בוטלה ההגבלה על ייבוא חופשי של נייר להדפסה,¹⁷ ותפקידה של "ועדת המשנה לענייני הספר העברי" נתייתר ובוטל. אך גם אז לא זכה רש"א להוציא לפועל את תוכניתו מפאת חוסר מימון, כפי שיתואר בהמשך.

ג. חיפוש אחר מקורות תמיכה חדשים

לא נראה שהמלצת הרב חרל"פ לתוכנית ההדרה של רש"א עשתה הדים רבים והרבתה את הנרשמים לתוכניתו. זנח אפוא רש"א את תוכניתו המקורית, לגייס תומכים מהציבור הרחב, ופנה לרתום ליוזמת ההדרת הפירוש את אחד מגדולי המהדירים והמו"לים של אותם הימים – הרב יהודה ליב הכהן פישמן (לימים: מימון), אשר הקים את מפעל ההדרה והמו"לות הנוודע "מוסד הרב קוק" רק חמש שנים קודם לכן, בשנת תרצ"ז, וכבר הספיק באותן שנים מעטות לזכות את הציבור בכמה ספרים חשובים.¹⁸ ביום י' בכסלו תש"ה הוא שיגר לרי"ל פישמן מכתב הערות על כמה מפרסומיו, ואת מכתבו חתם בפסקה הבאה:

16 הכמות המעטה של הנייר להדפסה שנתנה "ועדת המשנה לענייני הספר העברי", עד שהיה באפשרותה לספק רק חלק קטן מהבקשות שהופנו אליה, עולה מעיתוני התקופה. בעתון הארץ, יום חמישי, 13 בינואר 1944, עמ' 3, נכתב: "ועדת המשנה לענייני הספר העברי מודיעה, כי בחדשים האחרונים הוגשו לה בקשות מאת מוציאים לאור ומחברים על 300 טון נייר לערך, בעוד שהוצע לה מטעם השלטונות לחלק רק 5 טונות לחודש, בחדשים ינואר, פברואר ומארס שנה זו". היינו, הוועדה הייתה יכולה להענות רק לפחות משני אחוזים מהבקשות!

17 ראו על כך: "ייבוא חפשי של נייר עיתון", משמר, 22 ביולי 1945, עמ' 4. אומנם גם אחרי שהוסר הפיקוח מייבוא הנייר עדיין נמשכה עבודתה של הוועדה, כפי שניתן להבין מהודעתה באמצע חודש מאי 1946, שהיא "לא תקבל יותר בקשות להקצבת נייר, בגלל ריבוי הבקשות שהצטברו בתיקיה עד כה. הועד מודיעה [!], כי הבקשות שתגענה למוכירות שלה מעתה והלאה, תחשבנה כאילו לא נשלחו" (הבקר, יום שישי, 17 במאי 1946, עמ' 8; הצפה, יום חמישי, 16 במאי 1946, עמ' 4).

18 ראו מוסד הרב קוק: שלש שנים לקיומו, ירושלים ת"ש. אמנה מקצת מפרסומיהם החשובים בחמש השנים הראשונות לקיומה של ההוצאה: רב האי גאון – קובץ תורני מדעי: יוצא לאור לזכר מלאות תשע מאות שנה לפטירתו, בעריכת הרב י"ל הכהן פישמן, ירושלים תרצ"ח; ערוך השלחן העתיך [...] מאת הגאון הרב יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, א, ירושלים תרצ"ח; פירוש מסכת משקין לאחד מרבותינו הראשונים ז"ל, מהדורת הרב מי"ל זק"ש, ירושלים תרצ"ט; אוצר התרגום: קונקורדנציא לתרגום אנקלוס, מאת חיים יהושע קאסאווסקי, ירושלים ת"ש.

ועתה באתי אעיקרא דמילתא. ברצוני להדפיס מחדש את פירוש המאירי לספר משלי, בתוספת הערות ומ"מ, גם מבוא ארוך ומפורט אקדים לו בעזר צור ישועתי. ואבקש ממע"כ לקבוע לי מועד לראיון, כי חפץ אני לשוחח אתו בקשר להדפסת הספר וכו'.

בתקוה כי לא ישיב את פני ריקם הנני חותם בתודה רבה, שמואל אשכנזי. לאחר שעברו כחודשיים ימים מהמכתב ללא כל מענה, כתב לו רש"א מכתב נוסף, ביום ט"ז בשבט תש"ה:

לפני כחדשיים כתבתי לכבודו מכתב בו בקשתי שיאיל לקבוע לי מועד לראיון "כי חפץ אני לשוחח אתו בקשר להדפסת הספר פירוש המאירי לספר משלי אשר ברצוני לפרסמו, בתוספת הערות ומ"מ, גם מבוא ארוך ומפורט אשית בראשו", והנה עד עתה לא קבלתי שום תשובה מאדוני הרב. שמעתי, אמנם, כי חולה היה מר ועכשיו שהבריא – ברוך רופא חולים – אני חוזר על בקשתי הנ"ל ומצפה אני לתשובה קרובה לבוא.

גם מכתב זה לא זכה לכל מענה, אך רש"א לא התייאש מחלומו להדיר מחדש את פירושו של המאירי לספר משלי, וניסה לרתום לתוכניתו את אחד מהנדבנים הנודעים של אותם ימים – נחום זאב ויליאמס (קייב-ירושלים; תרמ"ז-תשל"ב, 1886-1972). פילנתרופ זה, יהודי-בריטי, מנהל חברת השקעות בלונדון, השקיע רבות בחברות כלכליות בארץ ישראל במטרה לפתחן, ובשנת תרצ"ז (1937) רכש את "בנק העולים ארץ ישראל – פולניה" (אשר לימים הוסב שמו ל"בנק ארץ ישראל – בריטניה").¹⁹ הוא ביקר בארץ ישראל כמה פעמים, ובשנת תש"ה הגיע ארצה כדי להשתקע.²⁰ רש"א שמע על נדבת לבו ועל כוואו להשתקע בארץ, והחליט בעצת ידידיו לצאת מגדרו שלא לבקש נדבות ותמיכות – מנהג שהוא אחז בו כל שנות חייו הארוכים, גם כשהיה במצבים כלכליים קשים – ופנה אל נחום זאב ויליאמס במכתב ארוך ומפורט, מוקלד כיאות במכונת כתיבה, המסביר את חשיבות פירושו של המאירי לספר משלי, את מלאכת הההדרה המורכבת והארוכה, ואת הצורך בתמיכה פיננסית כדי לממש את המלאכה. וכן הוא כתב לו:

ב"ה. ירושלים, ט"ז באייר תש"ה (ל"א בעומר).

למאן דלא חזינא קא מברכינא, ה"ה הנדיב המפורסם רב פעלים, חובב עמו וספרותו, שמו מפארים מר ויליאמס נ"י,

19 ראו עליו: י' אדלשטיין, "דרכו בחיים של ר' נחום זאב ויליאמס ז"ל: שלוש שנים לפטירתו", שנה בשנה, ירושלים תשל"ה, עמ' 424-431; ד' תדרה, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכוניו, ז, תלאביב 1956, עמ' 2935-2936; י' רפאל (עורך), אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ו, ירושלים תשס"א, עמ' 389-390.

20 ממכתבו של רש"א אליו המתפרסם להלן בסמוך משתמע שבשנת תש"ה הוא בא להשתקע בארץ, ולעת עתה לא מצאתי תימוכין לדבר. בהודעת פטירתו שהופיעה בעיתון המודיע, מיום י"ג בשבט תשל"ב, נכתב: "לאחר קום המדינה עלה ארצה והתגורר בירושלים". היינו, אחרי שנת תש"ה.

ברוך אתה בבואך ירושלימה עיה"ק. יה"ר שתזכה להשתקע בתוכה ולראותה בבנינה – בנין עולם במהרה בימינו, אמן.
אחרי דרך מבוא השלום והברכה, הנני להציע בזה לפני מע"כ את הדברים דלהלן:

ידוע ומפורסם לכל יודעי ספר שמו המהולל של רבינו המאירי ז"ל, אשר דורנו זכה ליהנות לאורו יותר מכל הדורות אשר היו לפנינו. והנה איש האשכולות הלזה פירש גם את התנ"ך, אבל לא באו בדפוס רק פירושו למשלי ולתהלים. והנבונים בעם יעידו ויגידו כי גדול כבוד הראשון מהאחרון, והוא כולל – מלבד באורו הנפלא לספר אשר הוא נחמד ונעים – גם עניני מוסר נשגבים היוצאים ממשלי שלמה. והנה הספר נדפס כבר זה שלש פעמים, ואעפ"כ רבים הם האנשים בין ההוגים בספרים אשר נעלמה מהם מציאותו, ואלה היודעים עליו גם המה משתוקקים לאורו וצמאים לדבריו, ואומרים מי יראנו טוב. כי בראשונה נדפס בלאיריא רנ"ב, וככל האנקונבלים הוא יקר מאוד במציאות ולא נודעו ממנו עד היום רק שני אכסמפלרים בעולם. במהדורה שניה הודפס במקראות גדולות 'קהלות משה' (אמשרטרדם תפ"ז), אשר מחירן הוא כיום שלשים לא"י. הדפוס השלישי (פיורדא תר"ד), נוסף על זה שגם הוא נדיר מאד, הנהו נדפס באותיות רש"י זעירות ובשיבושים רבים.

ויהי כאשר ראיתי ונתון אל לבי את כל זאת, נתעוררה תשוקתי להדפיסו מחדש באותיות מרובעות גדולות ויפות, ולתקנו משיבושיו הרבים ע"י השוואת שלשת הדפוסים והכ"י המונח באוקספורד. וכבר התחלתי לכתוב עליו הערות ומ"מ לכל מאמרי חז"ל וכל משלי המוסר אשר הוא מצטט לרוב (כמו: 'מבחר הפנינים', 'בן המלך והנזיר', 'מוסרי הפילוסופים', 'תיקון מדות הנפש', 'משלי ערב', 'חובות הלבבות' ועוד כאלה רבים). אבל הוכרחתי להפסיק את עבודתי זאת בראותי כי עלי לבזבז הרבה זמן כדי לחפש בספרים מספרים שונים ולמצוא מקורות והשוואות לדברי המאירי, אשר כידוע אין דרכו לפרש בשמם את הספרים שהוא מצטט, רק הוא כותב בסתם: "ואמרו חכמי המוסר"; "המדקדים כתבו"; "ואמרו רז"ל"; "כאמרם ז"ל"; "ובספרי המוסר פירשו"; "כמאמרם"; "ובמשלי הערב אמרו"; "והמדקדים הראשונים אמרו"; "ויש מפרשים"; "מקצת מדקדים אמרו"; "גדולי הפילוסופים אמרו"; "וחכמי הפילוסופים הזכירו". וכאלו רבות מאוד מליצותיו וכנוייו. ועלי בללות את זמני בספריות לחפש אחרי המקורות, ומלאכתי אימתי נעשית, כי לא זכיתי ללון בצל הכסף ועלי לעשות גם לביתי.

וכאשר הודעתי צערי לרבים מידידי, המה יעצוני לפנות אל נדיבי עמנו, אולי יסכימו לתמוך בידי שאוכל לבצע את מלאכתי אשר החילתי. ואני לא שמעתי בקולם כי לא נוסיתי באלה. אולם בשמעתי את שמע שמו הטוב ההולך לפניו

ניסיונותיו של ר' שמואל אשכנזי לההדיר את פירוש המאירי לספר משלי

למרחוק, גמרתי אומר להציע למע"כ את הדברים שלמעלה, ויותר ממה שכתוב כאן יש לי למסור לו בע"פ, כי תכנתי תכנית מקיפה להוצאת ספרי הראשונים ז"ל אשר לאורם נלך ואת מימיהם נשתה בצמא.

אי לזאת, אבקש מכב' לקבוע לי מועד ומקום לראיון שאוכל לשוחח אתו בפרטות על כל הענין הנ"ל.

רוצה אני לקוות כי דברי יכנסו לאזניו ולא ישיב את פני ריקם. ואחתום בברכה כי זכות הרב המאירי זצ"ל יכולה היא שתגן עליו, ובכל אשר יפה יצליח.

אך גם כאן נכזבה תוחלתו במהרה. כעשרה ימים לאחר מכן קיבל רש"א תשובה לקונת, שנרשמה על גבי נייר מכתבים רשמי של "בנק העולים ארץ ישראל – פולניה בע"מ", בידי אחד מפקידי נ"ז ויליאמס:

ירושלים, כד אייר תש"ה,

לכבוד מר שמואל אשכנזי,

בתשובה למכתבו מיום טז לחודש זה, אני מתכבד להודיעו, כי לצערי אין שעתי פנויה בימים אלה להתבונן היטב בהצעתו, ואני מוכרח להשאיר את זה בשעה שתהיה לי אפשרות לכך.

רש"א הבין לנכון שמדובר בדחייה מוחלטת וסופית וגם בהמשך לא תהיה שעתי של נ"ז ויליאמס פנויה לשמוע את תוכניותיו, והסיק שלא במהרה יזכה לממש את חלומו ולעבוד באופן אינטנסיבי על ההדרת הפירוש.

ד. ניסיונות להשגת עדי הנוסח

נראה שבאותה עת פסק רש"א מניסיונותיו לרתום ליוזמתו אישים, פרטיים או ציבוריים, אבל עדיין פיעמה בו התקווה שיזכה בדרך זו או אחרת להגשים את חלומו, ולכן פנה להשגת עדי הנוסח המשובחים של הפירוש; את דפוסו הראשון והנדיר וכמה כתבייד משובחים. ובאותם ימים – שהספריות בארץ לא היו מספיק גדולות ועדיין לא הוקם המכון לתצלומי כתבייד עבריים בירושלים, שאסף את כל צילומי כתביהיד העבריים מכל הספריות שבעולם – הייתה זו מלאכה קשה שבמקדש, שהצריכה ניהול תכתובות ארוכות ומסועפות עם הספריות שהחזיקו את הספרים הנדירים וכתביהיד, שהתנהלו באיטיות רבה.

כשנה ומחצה חלפה מאז שוויליאמס סירב לשמוע את אשר בפי רש"א, וכעת אנו מוצאים אותו מנהל תכתובת ענפה עם פרופ' אלכסנדר מארכס, מנהל ספריית בית המדרש לרבנים בניירורק, בבקשה לאתר ולצלם את כתביהיד החשובים של פירוש המאירי למשלי שהיו ברשות הספרייה שעליה הופקד מארכס:

ב"ה. ירושלים, ח' בכסלו תש"ז,
 ישאו הרים שלום וברכה להחכם פרופ' ר' אלכסנדר מארכס הי"ו,
 נשען וסמוך על ידיבותו הרבה הנודעת לתהלה, אבוא בזה לבקש מלפניו:
 (א) לשלוח לי צלום של כתביד אדלר סימן V2037: "ספר ארחות צדיקים... עם
 הערות בשולים" (רשום בקטלוג, עמ' 55). וכן צלום של כתביד אדלר סימן
 2047: "פירוש המאירי למשלי פרק כ"ב" (רשום בקטלוג, עמ' 14).
 (ב) בעמ' הנ"ל, רשומים עוד שני כ"י של פירוש המאירי למשלי, והם: 541,
 1690. אבקש מכב' לחוות לי את דעתו הרמה: איזה מהם הוא החשוב ביותר,
 שאזמין צלום ממנו. כי רצוני להוציא ספר זה במהדורה מתוקנת.
 ואחתום בברכה: יאריך ה' את ימיו ויוסיף לעשות פעלים לתורה.
 למכתב זה צירף רש"א כתב המלצה נלהב שכתב פרופ' ר' שמחה אסף, המתארו
 כמתאים למלאכת ההדרה סבוכה זו:

לכבוד ידידי הנעלה, פרופ' ר"א מארכס הי"ו, שלום,
 אני ממליץ מאוד [על] מילוי בקשתו של ר"ש אשכנזי. הוא מן המצוינים
 שבצעירי תלמידי החכמים שבירושלים. בקי בחדרי תורה וחוקר כל דבר שהוא
 עוסק בו עד תכליתו. אינו מתלמידי האוניברסיטה, ואין עמו רב או תלמיד,
 אבל יש בו מדעת קונו. לבי סמוך ובטוח שיוציא את המאירי למשלי בהוצאה
 מתוקנת, וראוי הוא לכל עזרה וסיוע.
 בברכת כל טוב ובידידות, ש. אסף.

מתחילת מכתבו של רש"א אנו שומעים לראשונה שבאותם ימים הוא כבר התחיל
 לתכנן את ההדרת ספר המוסר הנודע "ארחות צדיקים" לאחד מן הראשונים שלא נודע
 שמו, ואשר על כן ביקש להשיג צילום אחד מכתביהיד שלו, שסבר שיש לו חשיבות
 מיוחדת ("עם הערות בשולים"). אבל בקשתו העיקרית של רש"א באיגרת זו נסובה על
 כתביהיד של פירוש המאירי למשלי, שלההדרתו הייתה נתונה מרבית תשומת ליבו.
 ובינתיים, עד שיגיע מענהו של פרופ' מארכס, אשר אולי יביא בכנפיו פרטים על
 כתביד חשוב של פירוש המאירי למשלי ואולי גם צילום מכתביד חלקי אחר, נתן
 רש"א את דעתו לאתר את הדפוס הראשון – אינקונבולה – של פירוש המאירי למשלי,
 ובעצת פרופ' שמחה אסף בדק ברשימת האינקונבולות המצויות בספריות בארצות
 הברית,²¹ ובתוצאות בדיקתו, גם במקורות אחרים, עדכן את פרופ' אסף במכתב הבא
 (ההדגשות במקור):

21 רש"א כותב (במכתבו דלהלן בסמוך): "בדקתי ברשימת האינקונבולים באמריקה..." לא ידוע לי כותר
 עברי הנושא שם זה, לא ספר ולא מאמר, ולהצעת ידידי, ר' יואל בינדר, כנראה כוונתו לספר: M.B.
 Stillwell, *Incunabula in American Libraries: A Second Census of Fifteenth-century Books*
Owned in the United States, Mexico, and Canada, New York 1940, pp. 258-266

ב"ה, ירושלים, י"ג בכסלו תש"ז,

לכבוד הרב פרופ' ש' אסף,

בהתאם לעצתו, בדקתי ב"רשימת האינקונבליס באמריקה" ולא מצאתי שם את המאירי. עד כמה שעלה בידי לברר, נמצאים רק שני אכסמפלרים בעולם מהוצאה זו. הראשון באוקספורד (שטיינשניידר, CB, עמ' 3), והשני במוזיאון הבריטי (שטראלען, עמ' 40).

שם הספר: משלי עם תרגום ופירוש רלב"ג ומאירי, לאיריא ה'רנב (1492). אבקש מאדוני בכל לשון של בקשה, כי יואיל בטובו להשתדל, שאקבל את גוף הספר, כי צלומי יעלה לסך גדול, למעלה מיכלתי.

פרופ' שמחה אסף לא הצליח להשיג עבורו את הדפוס הראשון של הפירוש, לא במקורו ולא בצילומי, כפי שנראה להלן.²² וכעבור זמן לא רב – בהתחשב בתנאי הדואר הבינלאומי של אותם ימים – הגיע מענהו של פרופ' מארכס למכתבו של רש"א, שנכתב פחות מחודשיים ימים לאחר שרש"א שיגר אליו את בקשתו:

ב"ה, ה' שבט תש"ז,

שלום לכ' ר' שמואל אשכנזי נ"י,

מכתבך מן ח' כסלו קבלתי, והנני להשיבך:

(א) כ"י אדלר 2037, ספר ארחות צדיקים, חסר מעט בראשו ובסופו ומכיל קכ"ג דפים קטנים. מחיר הצלום הוא ל"ב דולר (32). ואם תשלח לנו סכום הנ"ל, אצוה שיצלמו הכת"י בערך.

(ב) ג' הכ"י שלפי רשימת אדלר מכילים פירוש המאירי על משלי, אף אחד מהם אינו מפירוש זה. סי' 1690, ח' דפים מפירוש רלב"ג על איוב. סי' 2047, פירוש בלתי נודע, רק קטעים על איזה פסוקים מפ' ח, כ, כב. סי' 541 הוא ספר שלם, ג"כ בלתי נודע, מביא ר' אברהם הלוי יצ"ו וס' הזוהר ע"פ דפוס מנטובה, והוא איפא מן המאה הט"ז.

פירוש המאירי על משלי נדפס ג' פעמים עפ"י כ"י שונים. בפעם הראשונה נדפס בלייריאה רנ"ב, עם הוספות רבות "שלא מן הספר". הוצאה זו מכילה רכ"ו דפים². זה מקרוב רכשנו ספר זה בעד ספריתנו, אבל חסר מ' דפים. נדפס שנית ב'קהלת משה', באמ"ד, ושלישית עפ"י כ"י משנת ר"ז בפירודא תר"ד. לא השויתי ההוצאות האלו, אך בל"ס לא ידעו המו"ל האחרונים ההוצאות שקדמו.

22 ראו להלן, במכתבו של רש"א לאלכסנדר מארכס, מיום כ"ו במרחשוון תש"ח.

ייתכן שמכתבו של פרופ' מארכס הביא את רש"א לשמחתמה, שכן "אין שמחה כהתרת הספקות".²³ ואף על פי שבסופו של דבר הוא לא זכה לצילומו של אחד מכתביהיד של הפירוש, נודע לו, לכל הפחות, שאין לו צורך באותם שלושה כתבייד שתוארו בקטלוג אדלר כפירושו של המאירי למשלי, וגם נודע לו ש"זה מקרוב" רכשה ספריית בית המדרש לרבנים את הדפוס הראשון של הפירוש, אשר היה כה קשה להשגה, ועתה שמא תהיה לו גישה לאותו דפוס נדיר.²⁴

את רצונו העז לקבלת גישה לדפוס הראשון של הפירוש הביע רש"א במכתבו הבא לפרופ' מארכס, בו גם ביקשו לברר את טיבו של כתבייד אחר הקשור לר' מנחם המאירי המצוי ברשות ספריית בית המדרש לרבנים ואף מנה לפניו את כתביהיד ה"מכילים באמת" את פירוש המאירי השמורים בספריות העולם.

מכתב התשובה של פרופ' מארכס הגיע לידי רש"א בתחילת חודש אדר תש"ז,²⁵ אך הוא השיבו דבר רק כעבור למעלה משמונה חודשים (!), בסוף חודש מרחשוון תש"ח, וזאת מפאת עיכובים ודחיות שונות – "מבצע היפו", משטר צבאי מקיף שהטיל השלטון הבריטי על חלק משכונותיה היהודיות של ירושלים למשך יותר משבועיים ימים (י"כ"ה באדר תש"ז),²⁶ שנצטרפו לו אירועים נוספים, כפי שמספר רש"א במכתבו:

ב"ה. ירושלים, כ"ו בחשוון תש"ח,

לכבוד החכם ר' אלכסנדר פרופ' מארכס נ"י,

שלום וברכה!

מכתבך מיום ה' בשבט תש"ז קבלתי ערב המצב הצבאי שהוטל בירושלים, ואני נמצאתי בתוך האיוור הצבאי, ובכן נותקו כל הקשרים ביני ובין החיים אשר מחוץ לחומה. העוצר בוטל כידוע בפרוס חג הפסח. אחרי החג הראיתי את המכתב לפרופ' אסף, והוא יעצני לחכות עד בואך ירושלימה לכינוס המדעי,²⁷ ושם ידבר אתך. ואחרי שלא זכינו לראותך בעיה"ק, שוב נדחה הדבר מיום אל יום, ובינתיים התעסקתי בעבודות אחרות והדבר יצא מלבי.

23 למקורו של הפתגם, ראו: ר' שמואל אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא, בעריכת הרב ש"א תפלינסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 701-704.

24 על עותק זה, ראו: ש' יקירסון, קטלוג האינקונבולים העבריים מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה, ניריוק וירושלים תשס"ד, עמ' 523-525 (הפניית ידידי ר' יואל בינדר).

25 כן עולה ממכתבו החוזר של רש"א, בו הוא כותב: "מכתבך מיום ה' בשבט תש"ז קבלתי ערב המצב הצבאי שהוטל בירושלים". וכוונתו למשטר הצבאי מיום י' באדר תש"ז (1.3.1947). ראו להלן בסמוך.

26 לתאור מפורט של "מבצע היפו" במבט מבפנים של אחד ממנהיגי השכונות שעמדו תחת המשטר הצבאי, ראו: פ' אלפרט וד' גורן, יומנו של מוכתר בירושלים: קורות שכונת בית ישראל וסביבתה בכתביו של ר' משה יקותיאל אלפרט (תרצ"ח-תשי"ב, 1938-1952), רמתגן תשע"ד, עמ' 63-78, 341-355.

27 מדובר בכינוס העולמי למדעי היהדות שערכה האוניברסיטה העברית בימים י"ח-כ"ב בתמוז תש"ז (6-10 ביולי 1947), בבנייני האוניברסיטה בהר הצופים. ראו, למשל: על המשמר, יום רביעי, 26 במרץ 1947, עמ' 3; דבר, יום שלישי, 13 במאי 1947, עמ' 6, ועוד. הרצאות הכינוס יצאו לאור באסופה מיוחדת: הכינוס העולמי למדעי היהדות – קיץ תש"ז, ירושלים תש"ב.

עכשיו הגיע הזמן, ש'מוסד הרב קוק' קיבל עליו את הוצאת הספר 'ארחות צדיקים' במהדורה מדעית אשר הכינותי בעז"ה, ואני מחדש את בקשתי לכבודך, שתואיל בטובך לשלוח את הצילומים של כ"י אדלר 2037 ע"פ הכתובת: מוסד הרב קוק, ת.ד. 642 ירושלים. ואת מחירים (32 דולר) ישלם המוסד. אגב: מצאתי בין כתבייד קויפמן (רשימת ווייס, פפא"מ 1906, עמ' 106, סימן 297): "ארחות צדיקים או ספר המידות", בכתב רש"י. אולי ידוע לך במקרה מה טיבו?

(ב) תודתי נתונה לך מקרב לבי על הידיעות שמסרת לי בטובך בקשר לשלושת כה"י שנרשמו בקטלוג אדלר כפירושי המאירי למשלי. וארהיב בנפשי עוז לבקשך עוד משהו: בקטלוג זה, עמ' 28, סימן 1926, נמצא: "שו"ת מנחם מאירי, ר' משה ויוסף בן בגדר". אם יש את נפשך להודיעני בטובך מה טיבו של עובר זה, אסיר תודה אהיה לך.

לעומתם של שלושת כ"י אדלר, ידועים לי שלושה כ"י אחרים, שהם, כפי שאקווה, מכילים באמת את פירוש המאירי למשלי: א, "פי" משלי מהחכם שן וידאל שלאמו נ"ע" (נשלם כ"ט באייר קצ"ב), נמצא (לשעבר) בספריה הלאומית בווינה, HEBR. 179 (שוורץ, עמ' 34, סימן 30); ב, כת"י שנגמר ביום כ"ה בחשוון של"ג, היה בידי רח"מ (אוצרות חיים, 379), וממנו עבר לספרייה הבודליאנית באוקספורד (נייבואיר 1/335, עמ' 67-68); וג, כ"י אוקספורד המתחיל: ב, ט, ומסיים: לא, יח (נייבואיר, 336, עמ' 68).

מהדפוס הראשון (לאיריא, ברנ"ה) נמצאים בעולם, לפי ידיעתי, רק שני אכסמפלרים: באוקספורד (ש"ש, C.B., עמ' 3) ובמוזיאון הבריטי (שטראלען, עמ' 40), וצילומי יעלה ביקור רב, שלא לצורך (כי הפנים והתרגום והרלב"ג אינם נחוצים לי). אולם עכשיו שהודעתני בטובך, כי נמצא הספר גם בספריית הסמינר, אולי תיעצני איך אוכל להפיק תועלת מזה, ותברך נפשי [אגב, פריימן שהדפיס שלושה דפים מהוצאה זו באוצרו (B, 3-1/26), רשם בשולי הדפסים (בלועזית) את שם המפרש השני - רד"ק (ובעברית: רלב"ג)].²⁸

הפירוש נדפס שנית באמ"ד תפ"ז, וכשהשוותיו עם הנוסח השלישי (פיורדא תר"ד) מצאתי שהאחרון עולה על הראשון בדיוקו, אולם לפעמים מצאתי את הנוסח האמשטרדמי למתקן יותר.

לבסוף הנני להודיעך כי ברצוני להכין מהדורה חדשה ומתוקנת של פירוש המאירי למשלי, בהוספת הערות וצינונים רבים, ליותר מאלף ציטאטים הנמצאים בספר הראיתי את מקורם: בספרות התלמודית והמדרשית, ובספרות הבלשנית, הפרשנית, הפילוסופית והמוסרית של ימי הביניים. ועוד נשארו בו כמה דברים

שטרם הצלחתי לגלות את מקורם. אולם אקווה בעז"ה להוציא מתחת ידי דבר מתוקן ככל האפשר. והעוזרים והמסייעים להוציא את העניין לפועל יבורכו מן השמים.

ואתה אדוני תסלח לי בטובך על אשר הלאתיך בדברי עד הנה, בתודה רבה ובכבוד רב, שמואל אשכנזי.

כפי הנראה, כתב רש"א את מכתבו האחרון רק לאחר שמוסד הרב קוק קיבל על עצמו את עלויות ההדרת ספר "ארחות צדיקים", כולל הוצאות צילומי כתביהיד הנצרכים למלאכה, אז פנה רש"א לפרופ' מארכס בבקשה שיצלם את "ארחות צדיקים" כתב יד שברשות ספרייתו, ואגב כך העלה את הדרוש לו למלאכת ההדרת פירוש המאירי למשלי, וגם סקר את אשר עשה עד כה במלאכת הפירוש, בהעמדת נוסחו הנכון (עלפי המקורות שהשיג) ובבידור מקורותיו "ליותר מאלף ציטאטים" שהובאו בפירוש.²⁹

ה. אחרית דבר

איננו יודעים אם פרופ' מארכס השיב למכתבו האחרון של רש"א, ואם הוא נענה לבקשתו לצילום "ארחות צדיקים" כתביד או לבקשותיו האחרות של רש"א. אבל ידוע לנו, בוודאות גמורה, שמלאכת ההדרתו של רש"א לספר "ארחות צדיקים" לא הגיעה לגמרה ולא ראתה אור – ואני מקווה להקדיש לכך מאמר מיוחד – וכך גם מלאכת ההדרתו לפירוש ר' מנחם המאירי לספר משלי, בה נתן רש"א את דעתו זה כארבע שנים – מאמצע שנת תש"ד.

בחודש תשרי תש"ט כתב רש"א עם ידידו רא"י וורטהיימר מְנָשֶׁר ל"מכון הירושלמי 'תורה מציון', להשתלמות בתורת ישראל ובספרותו" שהקימו, שנועד במיוחד "להדפיס מחדש את ספרי קדמונו זכרם לברכה במהדורה משוכללת",³⁰ והם רשמו את "פירוש המאירי למשלי, על-פי דפוסים ראשונים וכתבייד, עם הערות ומראי מקומות" בין הספרים שבתוכניהם להדפיס. אך המיזם "תורה מציון" כולו קמל במהרה, ועימו הציפיות האחרונות של רש"א לההדרת פירוש המאירי למשלי.

שבע אכזבות גזר ר' שמואל אשכנזי את תוכניתו לההדרה מחודשת לפירוש ר' מנחם המאירי לספר משלי, ואת כל עבודתו החלקית למהדורה, כולל ההתכתבויות הענפות בעניינה, צרר בתיקית קרטון אשר כעת – כעבור למעלה משבעים שנה – תכניה נחשפים לראשונה.

29 את מראי המקומות והצייונים כתב רש"א בעותק מיוחד של הפירוש שיצר לצורך עבודתו (שנשמר עד היום): עותק של מהדורת פיורדא תר"ד, בתוספת דף ריק בין כל זוג עמודי דפוס ובתוספת מספור שורות רציף (בכתב יד) לפירוש. וכל הערה נכתבה בעמוד הריק שכנגד העמוד הנדפס בציון מספר השורה של הטקסט המוער.

30 עיינו לעיל, הערה 12.

לא עמד לו מזלו של פירוש המאירי למשלי לראות אור בידיו האמונות והחכמניות של רש"א, וכבר ידענו ש"הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל"³¹. רק בשנת תשכ"ט, כעבור למעלה מעשרים שנה מגניזת רש"א לתוכניתו, החדיר מחדש את הפירוש הרב מ"מ משיזוהב על-פי כתבייד (אך לא על-פי הדפוס הראשון, שלא השיגו!)³². אומנם, לנוכח מהדורה זו לא יהיה מדויק לומר שנתקיים ברש"א מאמרם של חכמים: "לעולם יצפה אדם לחלום טוב עד עשרים ושתים שנה"³³, ולא רק מפני שלא הוא מימש את החלום, אלא בעיקר מפני שלא רווה נחת ממהדורה זו. לדעתו, מהדורה זו אינה מתוקנת דיה, לא מצד העמדת הנוסח על-פי העדים המשובחים, ולא מצד ציון מראי מקומות למובאות מספרות החוכמה והפילוסופיה שהפירוש גדוש בהן. טרח אפוא רש"א לרשום בגיליונות עותקו הפרטי של מהדורה זו את שינויי הנוסחאות שאיתר באחד מכתביהיד (או ביותר), וגם ציין מאות רבות של מראי מקומות לאותן מובאות, אשר לצורך זאת הוצרך לעיתים שכיחות להוסיף בין עמודי הספר פתקאות קטנות וגדולות מפני קוצר המצע בשולי העמודים, ורבים מאותם מראי מקומות וצינונים מבוססים על רישומיו והערותיו שכתב בעת עבודתו על הפירוש, למעלה מעשרים שנה קודם לכן.³⁴

להערות אלו חשיבות רבה להתקנת מהדורה חדשה וטובה – מי ייתן ונזכה לה במהרה! – ומקצתן, על שלושים עמודים מהספר (מתוך כשלוש מאות עמודים) בלבד, אציג בנספח.

31 למקורות פתגם זה, תולדותיו וגלגוליו, הקדיש רש"א מאמר רחב, ושם ניסיונו המר בתחום ההדרת הספרים סיעו לכך... ראו על כך: ר' שמואל אשכנזי, אלפא ביתא תנ"א דשמואל זעירא, בעריכתי, ירושלים תשע"א, עמ' 220-240.

32 פירוש המאירי על ספר משלי: לרבינו מנחם ב"ר שלמה ז"ל לבית מאיר, המכונה המאירי: מהדורה מושלמת ומתוקנת על-פי כתביהיד [עם] מקורות, ציונים והערות מאת מנחם מענדל משי זהב, ירושלים תשכ"ט. במבואו, עמ' ג, כותב המהדיר: "ההוצאה הראשונה של פירוש רבינו לא באה לידי, ולכן לא אוכל לדון עליה". ובהערה 4 הוא מוסיף: "אכזמפלר אחד נמצא בבית עקד הספרים שע"י הבריטיש מוזיאום". ולא ידע המהדיר משני העותקים האחרים של דפוס זה – בספריית אוקספורד ובספריית בית המדרש לרבנים בניריוק – שנודעו לרש"א.

הודעת הרב מ"מ משיזוהב בשער מהדורתו: "מהדורה מושלמת ומתוקנת על-פי כתביהיד" קצת מטעה את הקורא, הסובר שההדרת כל הפירוש נעשתה "על-פי כתבייד", ושניים מהם לפחות, בזמן שבאמת רובו של הפירוש, עד סוף פרק כח, נדפס על-פי כתב יד אחד (וטיקן), ומשם ואילך עד סוף הפירוש – מתוך כתב יד אחר (אוקספורד). ראו מבואו של המהדיר, עמ' ג-ד.

33 בבלי, ברכות נה רע"ב.

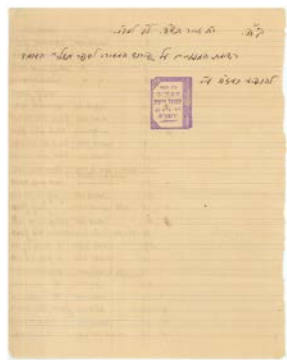
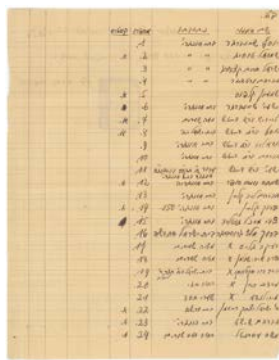
34 ראו לעיל, במכתבו של רש"א לפרופ' מארכס, מיום כ"ו במרחשוון תש"ח: "הנני להודיעך כי ברצוני להכין מהדורה חדשה ומתוקנת של פירוש המאירי למשלי, בהוספת הערות וצינונים רבים, ליתור מאלף ציטאטים הנמצאים בספר הראיתי את מקורם: בספרות התלמודית והמדרשית, ובספרות הבלשנית, הפרשנית, הפילוסופית והמוסרית של ימי הביניים...".

יעקב ישראל סטל

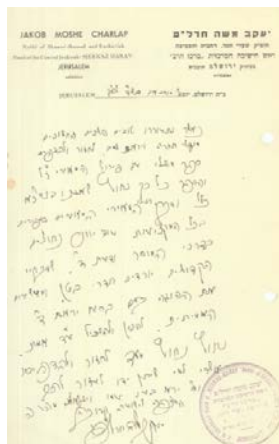
ציילומים

בימים ספרים שמואל דייטש ירושלים
רח' מאה שערים 40 ק"י טקסי איזינבאך
בשורה טובה לקהל הרחוק !
שמחים אנו להודיע לחובבי חורקן של ראשונים
כי אנו נגשים בקויה להרפים אח
פירוש רבנו המאירי לספר משלי
במהדורה ובהוספה חספר יופם קונטרסים קונטרסים
הקונטרסים יסכרו רק לכוניס קבועים
המקוניס מחבקים לפנות לכוניס הניל
בין השעות : 4-7 אחה"צ - וכל חורז נשכר

ציילום 1 : המודעה על הדפסת פירוש המאירי למשלי שהתפרסמה בעיתון "קול ישראל", שנה כג גיליון לא (כ"ה באייר תש"ד), עמ' 4.

ציילום 2 : רשימת הנרשמים לרכישת קונטרסי מהדורת רש"א לפירוש המאירי למשלי.

ציילום 3 : המלצת הרב יעקב משה חרל"פ לתוכנית ההדרת פירוש המאירי.

נספח: מקצת הערות רש"א לפירוש המאירי לספר משלי

הערותיו של רש"א נכתבו על מהדורת הרב מ"מ משייזבה, ירושלים תשכ"ט, וכאן מתפרסמות הערותיו לעמודים יד-נדר (פרקים א-ה) בלבד. ברצות יי דרכי איש אתקין ואפרסם את הערותיו לפירוש כולו.

עמ' יד (פסוק א): כי המוסר אי אפשר להיותו נגמר באין קצת חכמה. – השווה ספר חוקה, עמ' ג: ומוסר בלי חכמה לא ייתכן, כי בחכמה ישיג המוסר.

שם (שם): אמרם ז"ל: אין עם הארץ חסיד ולא בור ירא חטא. – אבות ב, ו. ושם: אין בור ירא חטא ולא עם הארץ חסיד. ומן העניין לציין שגם להלך כ, יא וכת, ד מצטט המאירי את המאמר בצורה זו. ואולם להלך יט, כז (עמ' קצג): אין בור ירא חטא.

שם (שם): וכן אמרו: אם תלמיד חכם נחש הוא חגרהו על מתניו. – שבת סג ע"א. ולפנינו: נוקם ונוטר כנחש. ואולם עי' בית הבחירה ודק"ס. וכן להלך כ, יא (עמ' קצח).

שם (שם): והחכמה בלי מוסר דבר מכוער וענין שכל בני אדם קצים בו. – עי' מבחר הפנינים, מב יט: וכמה איש שכל מבלי מוסר, בזו לו בשכלו.

שם (שם): וכבר ביארנו בקצת חבורינו, במה שאמרו רבותנו ז"ל... – עי' בית הבחירה לתענית, עמ' 14, ושם כתב: וכבר בארנוהו בחיבור התשובה; בית הבחירה לאבות ב, ב (עמ' 107); פירוש לתהלים קי, ג (עמ' 222); בית הבחירה לאבות א סוף ד, ומסיים: כמו שביארנו בילדותנו בחיבור התשובה ובמקומה במסכת תענית; ושם א, י (עמ' 95) רמז ג"כ לזה.

עמ' טו-טז: ובספרי המוסר פירשו, שהמוסר שני חלקים, מוסר במעשה, ועליו נאמר מוסר סתם, ומוסר בדיבור, והוא שקראו מוסר השכל. – משלי ערב, ח (הלבנון ג, עמ' 143-144): ואמרו הקדמונים, כי המוסר יחלק לשני חלקים, האחד יקרא מוסר החכמה, והשני מוסר הנפש... והנני זוכר דוגמה ממוסר הנפש אשר ייטב בעיני הברואים, כי כולם יאהבו יותר מוסר בלי חכמה מחכמה בלי מוסר... מרע"ה שהיה ראש הנביאים... אמר לקהל: לא תעשון... היום איש כל הישר בעיניו. זהו מוסר הדבור וקנות אהבת הצבור... ומוסר הדבור, מאמר אחימלך לדוד: אם נשמרו הנערים אך מאשה.

עמ' טז, שו' 1-2 (פסוק ג): כמאמרם: הלשון שליח השכל. – שנוי להלך כה, טו (עמ' רלט): שהלשון שליח השכל והמחשבה. ובחבור התשובה, עמ' 253: כמאמר חכמי המוסר שאמרו: העט שליח הלשון והלשון שליח השכל. ובבית הבחירה לאבות ד, יז (עמ' סח): הלשון שליח השכל והוא מפרסם ומודיע חכמת האדם וכו'. עי' שם כל העניין המקביל לכאן. ובפירושו לתהלים, עמ' 146-147. ראה גם בית הבחירה לאבות ה, כא (עמ' צט): הלשון שליח הלב. והשוה חובות הלבבות, שער (ב) הבחינה, פרק ה (עמ' 71): והלשון קולמוס הלב ושליח המצפון; שער (ט) הפרישות, פרק ה (עמ' 253): והלשון שער המצפון.

ניסוחו של המאירי מצאנו אצל ר' שלמה אלמולי ואצל ר' משה אלמושינו: שהרי הלשון הוא שליח השכל (מאסף לכל המחנות, [קושטאטינא ר"צ ז], דף יו סוף ע"א). כי הלשון שליח השכל, כנודע (מאמץ כח, ויניציאה שמ"ח, דף כו ע"ב ודף קלח ע"א). שלהיות הלשון שליח השכל (תפלה למשה, שאלוניקי שכ"ג, מאמר שלישי, בני ברק תשמ"ח, דף רעא).

ראוה גם ספר שער השמים לחכם הקדמון רגב"ש (רבי גרשון בר שלמה [...] אבי [...] רלב"ג [...] בתחלת האלף הששי) זלה"ה (נדפס ראשון בוויניציא בשנת שז), רעדלהיים תקסא, המאמר התשיעי, דף נז ע"א: אמר אחד מן החכמי[ם]: הלשון עט הלב ומליץ הפה ושליח המחשב[ה].

שם (פסוק ד): ובמשלי הערב אמרו: אם המספר פתי, יהיה השומע ערום. ובהערה 22: לא מצאתי. – השווה להלן, עמ' קמ: וחכמי המוסר אמרו: אם המספר פתי, יהיה השומע פקח. ועם היות זה הערה המונית, ראוי לכל משכיל לבחון בדעתו מה שראוי להאמין עיקר הענין. ועי' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 122 הערה 110. וקדם לו קירכהיים בלטבל', 1845(I), עמ' 251. השווה גם משלי ערב ליהודה, 205, 858.

עמ' יז (פסוק ה): ומלת תחבולות כמו השתדלות. – בהוצאת פיורדא: כמו השתדליות (ובלע"ז טראקטאטן [=השתדלות, תחבולה]).

שם (שם): והוא שדרשו רז"ל על זאת המלה, סופק חבל בחבל... – שיר השירים רבה, א ח. ועי' פתיחה לח"א של מורה נבוכים (עמ' י).

עמ' יח: כאמרם ז"ל דרך צחות: דלא מטי בשרא אמר סריא היא. ובהערה 31: לא מצאתי. – והשווה דברי ר' מאיר אלרבי בספרו שבילי אמונה, נתיב ח (ווארשא תרמ"ז, דף 163 סע"א): ראיתי קצת מחברי המתפלספים... והוכחתי אותם... ותשובתם לי היתה... אשר לא יבין הדבר ולא ידע מה טיבו, יעשה עצמו כשונאהו ולא אהבו, כאשר עושה החתול בראותו הבשר גבוה מאוד עד שלא יוכל להגיעו, יאמר: מסריח הוא! כן הם התלמידים ששונאין ומקנטרין לחכמי המחקר וללומדים בספריהם, על אשר לא ידעו מה טיבם. זאת היתה תשובתם אשר השיבוני. עכ"ל וע"ש בהמשך.

עמ' כ (סוף פסקה שנייה): כי כן מנהג הלשון בהזכירו שני נושאים, ייחס נושא אחד לכל אחד, ורוצה בו בשניהם לשניהם, כעניין: אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה, שלא שלל השמחה מן הצדיק ולא האור מן הישרים, אלא שניהם לשניהם. – עי' רד"ק לישעיה ה, יג: וכבודו מתי רעב והמונו צחה צמא: ובאמרו הרעב לאנשי הכבוד והצמא להמון העם, לא להביא זה על זה וזה על זה, אלא כולם יהיו שוים ברעב ובצמא, אנשי הכבוד והמון העם.

ועי' רמב"ע, שירת ישראל, עמ' קל: כמו כן נשך ותרבית נזכרים כאחד במקרא, ועניינם אחד: את כספך לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אכלך. אין שתי המלות מיוחדות לדברים שונים, כלומר, נשך מיוחד לכסף ותרבית לאכל, אלא הכוונה שאסור להוסיף על הדבר שהלווה, בין כסף ובין אכל, והריהו כאילו אמר: את כספך ואת אכלך לא תתן לו בנשך ובמרבית.

שם (פסקה שלישית): מוסר אב והוא השכל... תורת האם והוא החומר. – השווה פירוש רמא"ת לשיר השירים, דף ט ע"ב: בני אמי – כחות הגוף (הנפש החמרית). בני אבי – כחות השכל. עי' גם להלן, עמ' כב: וקרא בני המלך הגדול וחילו חטאים... והם הנקראים בשיר השירים: בני האם... **עמ' כג** (פסקה שנייה): ואמר (כב) עד מתי פתים תאהבו פתי, ומילת תאהבו באה שלא כמנהג, והמדקדקים הראשונים (1) אמרו עליה שהיא מבניין הקל, והתי"ו והאל"ף היו ראויות להיות בסגול, והה"א בשווא... ונמצא לדעתם מילת תאהבו בחילוף שלוש תנועות (2). אך המומחים שבהם (3) כתבו, שהיא מן הדגוש, והאל"ף לבדה הייתה ראויה בפתח, ואין בה רק חילוף תנועה אחת (4), והיא בפלס: תדברו (5). –

(1) והמדקדקים הראשונים. – ר' יהודה חיוג' בספר אותיות הנח והמשך, עמ' 15: ונאמר תאהבו פתי. והיה משפטו להיות תאהבו בשני סגולין, אחד תחת התי"ו ואחד תחת האל"ף, ותהיה הה"א בשווא, על משקל: ויארבו על שכם (שופטים ט, לד), יחרדו כצפור (הושע יא, יא). עי' גם במכלול לרד"ק, דף פד ע"א.

(2) בחילוף שלוש תנועות. – שווא תחת התי"ו במקום סגול, צירה תחת האל"ף במקום סגול, פתח חטופה תחת הה"א במקום שווא.

(3) אך המומחים שבהם. – ר' יונה אבן גנאח בספר השרשים (אהב 14). וכן ר' שלמה פרחון במחברת הערוך (אהב, א ע"ד) ורד"ק בספר השרשים (אהב ט. ע"י גם במכלול שם). וכן פירש ראב"ע ד, ה.

(4) חילוף תנועה אחת. – צירה תחת האל"ף במקום פתח.

(5) והיא בפלס תדברו. – וזה לשון ר' יוסף קמחי בספר חוקה (עמ' ד, על"פי עפנשטיין עמ' 144): בספר חיו"ג אמר, כי תאבהו מבניין קל, והיה דין התי"ו הנקוד בסגול וכן האל"ף, כשקל: יחרדו כצפור. ור' יונה בן גנאח אמר, כי דין התי"ו בשווא כאשר היא, אך האל"ף שהיא בצרי היה דינה בפתח, בשקל: תדברו, תשברו. ואמר כי בזה חלוף תנועה אחת, אך בדעת חיוג חלוף ב' תנועות. ויפה אמר בספר השרשים של מרון בן גנאח. גזרנו עליו בס' הנקרא הגלוי [בספר הגלוי שלפנינו ליתא] שהוא מן הכבד, על משקל: תדבר, תשברו, כל' תחבבו הפתיות לאחרים, וכאשר לא יכולנו להדגיש הה"א נהפכה תנועת האל"ף לקמץ קטן ושו"א תחת התי"ו עומד [במקומה להעיד עליו. וכן: קראתי למאהבי (איכה א, יט), דין הה"א שלו להיות דגושה.

עמ' כה (פסוק לב): ושלות כסילים תאבדם, אפשר שהוא לשון שגגה, שתרגום שגגה: שלו. – ע"י הערה 57. וע"י פירוש רס"ג למשלי, עמ' 18, שהביא גם מדניאל ג, כט: שלו. וכ"פ ריא"ג בספר השרשים, עמ' 515-516, וראב"ע ד, ה, ור"י קמחי, ורד"ק בספר השרשים, תשעו, בשם י"מ. עמ' כז (פסוק ג): שתשתדל להיות גדולך אצל הבינה ובחיקה, כגדול הבן בחיק האם. – השווה פירוש ראמ"ת לשיר השירים, דף טו סוף ע"א: בעטרה שעטרה לו אמו. אפשר שהתורה והחכמה קרא אמו, כאמרו: ואם לבינה תקרא.

עמ' כט (פסוק ז) – בדפוס דולג שורה מכתב היר, וצ"ל: ותושיה: שורשה ישה, והוא מלשון יש, כלומר דבר [נשאר קיים ברשותו לעולם. וכן מגן להולכי תום, פירושו, מגן לשומרם מכל דבר] מונע השלמות או מעכב ומאחר.

עמ' לא, שו' 5-6: והוא אמרם בדרש: מצוה בפני תורה, כנר בפני חמה. – מדרש תהלים, יז ח. והשווה להלן, ו כג, עמ' סה.

עמ' לב, שו' 1-2: כמו שבא במאמר החכם: הן אבל שכחתי. ובהערה 2: מבחר הפנינים כט ב. – והובא המאמר בשלמותו להלן, יא יג, עמ' קד.

שם, שו' 5 מלמטה: כמאמר: יום תעזבני, ימים אעזבך. ובהערה 5: ירושלמי סוף ברכות. – שנוי להלן, ו ו, עמ' נח: כמאמרם ז"ל; ומשולש להלן, ח יז, עמ' עה: ידוע בחכמה מאמר...

עמ' לג (פסוק ו): בכל דרכיך דעהו, הוא מאמר נכבד, קטון הכמות וגדול האיכות. – ברכות סג ע"א: דרש בר קפרא: איזוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויין בה, בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך. והשווה: שמונה פרקים, סוף פרק ה, והלכות דעות, סוף פרק ג.

עמ' לד, שו' 2-3: ואף גדולי הפילוסופים אמרו: השמר שלא יהיה לך עסק בלתו, ולא יעבור על רעיוןך זולתו, ולא תעלה במחשבתך בלעדיו... ובהערה 11*: בחבור התשובה, מ"ב פ"ט, עמ' 433, הביאו רבינו בשם חכמי המוסר. – ומקורו בחובות הלבבות, שער (י) אהבת ה', פרק א (עמ' 262). ע"י שם.

עמ' לו, שו' 8: וענין כבד את ה' מהונך... – ראה רבנו יונה כאן ושערי תשובה, ג ל, ורבנו בחיי ר"פ כי תבוא. וע"י תנחומא ראה יב (בבובר: ט).

שם, שו' 22: כמו שדרשו: אהני לברייך במאי דאהנייך. – בתנחומא: כבד את ה' מהונך, ממה שחינך. וברבנו בחיי: ובמדרש: כבד את ה' מהונך, ממה דהנייך.

עמ' לז (פסוק יב): שיענישהו למעט סבה עד שיקבל דינו ממנה במציאות הזמן הכלה. – השווה חבור התשובה, עמ' 105.

עמ' לט: כמו שאמרו חכמי המוסר: האמת כבד, על כן נושאיו מעטים. – שנוי להלן, יד ו (עמ' קלו), ומשולש להלן, יז ה (עמ' קצ) בשם חכמי הערב. וכן בחבור התשובה (סוף עמ' 42): ועל זה אמרו חכמי הערב במשליהם. אומנם בפירושו לאבות ד, יב (עמ' סה) הביאו בשם חכמי המוסר (ושם: מועטים. ובכ"י: מעטים!). ואילו בפירושו לתהלים (עמ' 255): כמאמר החכם שאמר. ועי' הקדמת רס"ג לספרו האמונות והדעות (לייפציג תרי"ט, עמ' 17): אתה רואה הרבה בני אדם אומרים: האמת כבדה. ומהם אומרים: האמת מרה. והם רוצים בחירות ובורחים ממנה. וראה תרגום קאפח!

שם: והוא שאמרו חכמי המוסר: אחרית הכסף והזהב – עמל ויגיעה, ואחרית החכמה – המנוחה והשלום. – מבחר הפנינים, א יא: אחרית החכמה – השלום והמנוחה, ואחרית הזהב והכסף – הצער והיגיעה. כן גורסים כ"י לונדון וכמה כ"י אצל אשר. בדפוסים נשמט (ע"י הדומות) אבל המפרש בד"ר מצטטו. עי' מנחה ליהודה, עמ' 113 הערות 9-10.

עמ' מא (פסוק כב): ולפי הנסתר אפשר שרומז על חיי הנפש. – עי' מורה הנבוכים, א מב. עמ' מב, שו' 5-4: ואף רבותינו ז"ל רמזו פירוש זה ואמרו: בכסלך, אפילו בדברים שאתה כסיל בהם. – ירושלמי, פאה א א. הובא ברש"י. השווה גם: חבור התשובה, עמ' 418.

שם (פסוק ל): וכבר אמר החכם לתלמידו דרך הערה: הזמנים שלשה, העובר ולא ישוב אליך עוד, העומד והנה שם לדרך פעמיו, העתיד ולא תדע אם תגיע אליו. – שנוי להלן, כז ב (עמ' רנג), בשינויים קלים: וחכמי המוסר אמרו: הזמנים שלשה: העובר, כבר עבר ולא ישוב אליך עוד. העומד, והנה הוא הולך. העתיד, לא תדע אם תגיע אליו. ובבית הבחירה לאבות ב, ה (עמ' לא): וכבר אמר החכם: הזמנים שלשה: העבר, הנה תם לריק כחו. ההווה, והוא כצל עובר. העתיד, ולא תדע אם תגיע אליו. ובחבור התשובה, עמ' 421: אמר החכם: הזמנים שלשה: העומד, והעובר, והעתיד. העובר, לא ישוב אליך עוד. העומד, הנה מגמת פניו ללכת. העתיד, לא תדע אם תגיע אליו. הפתגם מצוי הרבה בספרות ימי הביניים ובשירתה. והקרוב לנוסח רבינו הוא הנמצא באיגרת מנהג החסידים לעלי הישמעאלי, תרגום רבי יהודה אלהריזי (דברים עתיקים ח"א, לייפציג תר"ד, עמ' 16), בשם הפילוסוף פיתאגוריש: הזמנים שלשה: זמן חולף, אשר לא תוכל להשיבו. וזמן עתיד, לא תדע אם תגיע אליו. וזמן עומד, [אשר] אם לא תמהר לעשות בו טובה יאבד מיד, ובעת שתרצה לעשות לא תוכל.

עמ' מג (פסוק לד): אם ללצים הוא יליץ, כלומר, יעמידם וישאירם ויפרסמם במה שהם לפי מה שיגיעם, וכדרך: אני ה' פתיתי את הנביא (יחזקאל יד ח), העמדתי בחזקת מפותה... ורבים כן, כלומר, שישלם להם גמול הליצנות. – פירוש רס"ג, עמ' 31, ובאמונות ודעות, סוף פרק ד. והובא בשמו בחבור התשובה, עמ' 86. עי' גם בית הבחירה לאבות ד, יט (עמ' עב).

עמ' מד, שו' 4-5 מלמטה: כמאמר חכמי המוסר: קנה בני חורין בנועם מדותיך ובמתק לשונך. – המאמר מצוי בספרות ימי הביניים בנוסחים שונים, אך נוסח המאירי לא מצאתי.

עמ' מה (פסוק ז): והוא כאמרו: אף חכמתי עמדה לי (קהלת ב, ט), ודרשו בו: חכמה שלמדתי באף היא עמדה לי. – עי' רמב"ם, תלמוד תורה ג, יב: אמר (שלמה): אף חכמתי עמדה לי, חכמה שלמדתי באף היא עמדה לי. ובסוף פירושו לאבות (מהדורת קאפח, עמ' תסו-תסז): אמרו בפירוש [אמרו] אף חכמתי עמדה לי, חכמה שלמדתי באף היא עמדה לי. ומקורו בקהלת רבה, ב ט (לפי

גרסת ספר ישן במתנות כהונה): אף חכמתי עמדה לי. [אמר רבי חנינא בר פפא: כל תורה שלמדתי באף עמדה לי].

עמ' מח (פסוק כב): ונראה, כי חיים הם למוצאיהם רומז אל שלמות החכמה אשר החיים הנצחיים ממנה. — עי' מורה הנבוכים, א מב.

עמ' מט (בסופו): וי"מ לעניין נסתר: פלס מעגל רגליך, שישקול כל דרכיו ויתבונן כי הוא מורכב מגוף ונפש... — השווה רס"ג, האמונות והדעות, המאמר העשירי (עמ' 179): ...כאלו שקלם במשקלו וחלק אותם חלקים; וכמו שאמר: פלס מעגל רגלך. וכאשר יעשה כן יהיו כל עניניו שווים ומתוקנים.

עמ' נא (תחילת פסקה שנייה): שבא להזהירו לשמור דרכי התורה בכל חלקיה. — השווה תנחומא עקב ב.

עמ' נב (סוף פסוק ט): ושנותיך לאכזרי, ר"ל כל מה שהתעמלת בשנותיך יהיה לאכזרי. — פירוש זה הביא ר' יוסף קמחי בשם התלמיד ר' יוסף ׳ זבארה, בתוספת הערה: וטוב פירש [בספר חוקה שנדפס ע"פ כ"א נשמט שמו של זברה, אך הוא נמצא בכ"מ. עי' גיגר, אוצר נחמד א (תריו), ראש עמ' 106; עפנשטיין, צפה"ב ה (1901), סוף עמ' 145].

עמ' נג (פסוק יט): באהבתה תשגה תמיד, ר"ל תשתעשע. — כך פירש ריא"ג בספר השרשים, עמ' 497, והביאו רד"ק, בספר השרשים, עמ' תשלט, וכך פירש ראב"ע, ד ה, בפירוש הראשון.